Wstęp

Emigracja zarobkowa nie jest niczym nowym i nadzwyczajnym w dziejach ludzkości. Migracje ludności stanowią nieodłączny element życia społecznego i rozwoju człowieka. Należy je uznać za ważny czynnik, który kształtuje obraz demograficzny świata. Rozważając przyczyny ruchów migracyjnych, trzeba podkreślić, że w dużym stopniu były one konsekwencją dynamicznego rozwoju społeczeństwa oraz zwiększenia zasięgu przestrzennych stosunków społecznych. Istotną pożywką ruchów migracyjnych jest ludzkie pragnienie lepszej przyszłości. W historii nie brakowało sytuacji, gdy, gonieni biedą i ubóstwem we własnym kraju, ludzie musieli porzucić ojczyznę i wyruszyć w świat w nadziei na znalezienie korzystniejszych warunków społeczno-gospodarczych. W ten sposób stawali się emigrantami zarobkowymi. Zjawisko to nie jest obce Polakom, którzy mają bogate doświadczenia udziału w ruchach migracyjnych. Złożone dzieje ziem polskich sprawiły, że wielokrotnie ich mieszkańcy musieli szukać lepszego życia za granicą[1].

Jednym z kierunków ruchu emigracyjnego w okresie międzywojennym stały się dwa kraje bałtyckie – Łotwa i Estonia. Punktem wyjścia do badań nad problematyką emigracji zarobkowej z Polski do państw bałtyckich były wydarzenia opisane przez wybitnego polskiego reportażystę Melchiora Wańkowicza, jakie napotkał podczas swych podróży po ziemiach północno-wschodnich II RP pod koniec lat trzydziestych. Pisarz w taki oto sposób zobrazował wychodźstwo zarobkowe z Polski na Łotwę: „dwudziestohektarowy gospodarz idzie szukać zarobku do pięciomorgowego Łotysza mieszkającego przez granicę na takiejże ziemi, w spadku po tejże Rosji i po tejże wojnie”[2]. Opisana sytuacja nie była zjawiskiem odosobnionym czy jednostkowym, lecz stanowiła stały element codzienności w poszczególnych regionach międzywojennego państwa polskiego. W szczególności dotyczyło to

[1] W. Spaleniak, *Emigracja sezonowa polskich robotników rolnych do Niemiec (1919–1939)*, Zamość 2010, s. 5.

[2] M. Wańkowicz, *Było to dawno*, Warszawa 1980, s. 81.

województw północno-wschodnich, położonych najbliżej granicy z krajami bałtyckimi.

Celem tej pracy jest wszechstronne i całościowe przedstawienie obrazu emigracji zarobkowej z Polski na Łotwę i do Estonii w latach 1928–1939. Problem ten starałem się zaprezentować wieloaspektowo. Chciałem spojrzeć na zagadnienie sezonowej emigracji zarobkowej w omawianym okresie przez pryzmat procesów politycznych, gospodarczych, społecznych, demograficznych i narodowościowych, zachodzących wówczas w regionie. A zatem główne zadania badawcze, które tu sobie postawiłem, to: 1) przybliżenie polityki emigracyjnej władz Polski, Łotwy i Estonii, 2) zbadanie skali i geografii zjawiska emigracji zarobkowej, 3) przedstawienie uwarunkowań społecznych i gospodarczych sprzyjających emigracji zarobkowej na Łotwę i do Estonii, 4) ustalenie składu społecznego i narodowościowego emigrantów i zbadanie ewentualnych związków między pochodzeniem narodowościowym a emigracją zarobkową na Łotwę i do Estonii, 5) ocena znaczenia emigracji sezonowej dla sytuacji ekonomicznej Polski, Łotwy i Estonii, 6) określenie warunków bytowych i materialnych oraz charakterystyka otoczenia, w którym znaleźli się robotnicy, 7) ukazanie relacji między polskimi robotnikami sezonowymi a lokalną ludnością łotewską i estońską, 8) zobrazowanie stosunków pomiędzy robotnikami z Polski a mniejszością polską w krajach bałtyckich, 9) ocena, czy i jak pobyt za granicą wpłynął na stan materialny i doświadczenia życiowe emigrantów, 10) zbadanie, w jakim stopniu pobyt za granicą zaspokoił potrzeby materialne emigrantów, 11) ustalenie, czy wyjazd zmienił ich postawy i zachowanie wobec innych, 12) analiza opinii pracodawców oraz władz estońskich i łotewskich na temat robotników z Polski, 13) ukazanie życia codziennego polskich emigrantów podczas ich pobytu za granicą, 14) przedstawienie, jak polscy emigranci postrzegali warunki życia za granicą, 15) analiza działalności organizacji mniejszości narodowych (polskich, białoruskich, litewskich) na Łotwie i w Estonii wśród emigrantów, 16) omówienie kwestii wychodźstwa sezonowego w polsko-estońskich i polsko-łotewskich stosunkach politycznych i gospodarczych, 17) ustalenie wpływu emigracji zarobkowej na Łotwę i do Estonii na sytuację ekonomiczną Polski, 18) zbadanie, jaką pomoc prawną i materialną otrzymywali emigranci polscy od władz II RP, 19) prześledzenie losów polskich robotników przebywających na Łotwie i w Estonii po wybuchu II wojny światowej oraz po inkorporacji państw bałtyckich do ZSRS.

Podstawę do opracowania tematu emigracji zarobkowej z Polski na Łotwę i do Estonii stanowiły przede wszystkim zasoby archiwalne. Na bazę źródłową składają się:

– akta centralnych organów władzy II RP, do których kompetencji należała polityka emigracyjna;
– akta polskich służb dyplomatycznych;

- akta władz wojewódzkich, z których terenu odnotowano największą liczbę emigrantów;
- dokumenty łotewskich i estońskich służb dyplomatycznych;
- dokumenty łotewskich i estońskich urzędów państwowych odpowiedzialnych za politykę emigracyjną.

Kwerendą archiwalną zostały objęte archiwa w Polsce, Estonii, Rosji, na Białorusi, Litwie i Łotwie. Z punktu widzenia mojej pracy bardzo ważnym źródłem okazały się zespoły dokumentów przechowywanych w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Na tę dokumentację składają się zespoły Ministerstwa Spraw Zagranicznych (MSZ) i Ministerstwa Opieki Społecznej (MOS), w których w dosyć szerokim spektrum przedstawiono przebieg procesów związanych z emigracją zarobkową na Łotwę i do Estonii. W celu scharakteryzowania stanowiska władz II RP wobec wychodźstwa do państw bałtyckich zostały wykorzystane dokumenty wytworzone przez Wydział Emigracyjny oraz Wydział Polaków za Granicą, działające w obrębie MSZ. Ponadto w zespole MSZ znajdują się liczne raporty i pisma polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych w Rydze, Dyneburgu i Tallinie. Dokumenty te rzucają światło na przebieg rokowań polsko-łotewskich i polsko-estońskich w sprawie polskiej emigracji zarobkowej. Pokazują również najważniejsze problemy, z którymi borykali się robotnicy polscy w Estonii i na Łotwie.

W Łotewskim Archiwum Narodowym zostały przebadane przede wszystkim zespoły Konsulatu RP w Rydze oraz Łotewskiej Izby Rolniczej. W pierwszy przypadku mamy do czynienia z aktami personalnymi polskich robotników sezonowych, zatrudnionych w rolnictwie łotewskim w latach 1932–1939. Analiza tych akt pozwala wyrobić sobie zdanie na temat wielu aspektów życia codziennego emigrantów. Materiały zachowane w zespole Konsulatu RP w Rydze pozwalają również na zrekonstruowanie opieki roztaczanej nad emigrantami przez polskie placówki dyplomatyczne na Łotwie. W drugim przypadku chodzi o rozmaitą dokumentację instytucji państwowej, która, poczynając od 1935 r., skupiała w swoich rękach całokształt spraw związanych z organizacją przyjazdu i pobytu polskich robotników rolnych.

W Estońskim Archiwum Narodowym można zapoznać się z materiałami archiwalnymi Estońskiej Izby Rolniczej, estońskiego MSZ, Poselstwa Republiki Estońskiej w Warszawie i policji państwowej. Stanowią one bardzo cenne źródło do zgłębienia estońskiej polityki emigracyjnej w zakresie importu siły roboczej z Polski. Ważna źródłowo okazała się korespondencja Poselstwa Republiki Estońskiej w Warszawie. Analiza tych dokumentów umożliwiła odtworzenie przebiegu rekrutacji i organizacji wyjazdów robotników z Polski do Estonii. Ponadto w archiwum w Tallinie są przechowywane meldunki i raporty, pozwalające prześledzić losy niektórych emigrantów polskich po 1939 r.

Archiwa litewskie, białoruskie i rosyjskie również dysponują zasobem, który w pewnym stopniu mógł zostać wykorzystany w tej rozprawie. W pracy

wykorzystano źródła ze zbiorów Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego oraz Państwowego Archiwum Obwodu Grodzieńskiego. Dużą wartość poznawczą, po przeprowadzeniu krytycznej analizy, wykazują tu dokumenty lokalnych organów władzy państwowej i samorządowej II RP na szczeblu województwa, powiatu i gminy. Zawierają one bowiem cenne materiały o przebiegu rekrutacji na terenach, z których wywodziła się największa liczba emigrantów. Najwięcej danych, które poddano analizie, pochodzi z zespołów Wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego (Litewskie Centralne Archiwum Państwowe) i Nowogródzkiego Urzędu Wojewódzkiego (Państwowe Archiwum Obwodu Grodzieńskiego). W Archiwum Państwowym Federacji Rosyjskiej znajdują się dokumenty dotyczące mniejszości narodowych na Łotwie, które okazały się pomocne przy analizie spraw narodowościowych (białoruskich) w tym kraju.

Ważne źródło stanowi także prasa krajowa i zagraniczna. Przy czym należy zwrócić uwagę na to, że zagadnienie emigracji do państw bałtyckich interesowało nie tylko dziennikarzy polskich, lecz również prasę mniejszościową, przede wszystkim białoruską. W szczególności jednak trzeba podkreślić wartość ukazującej się na Łotwie prasy polskiej, na której łamach pojawiała się problematyka emigracyjna. W latach 1936–1939 ukazujący się w Rydze tygodnik „Nasze Życie" miał osobny *Kącik polskiego robotnika rolnego*, w całości poświęcony sprawom emigrantów. W związku z tym wspomniany tytuł prasowy okazał się bardzo cennym źródłem wiedzy na temat wielu aspektów życia i pracy polskich robotników sezonowych na Łotwie i w Estonii. Dostarczył mnóstwa ciekawych informacji o życiu codziennym emigrantów oraz o ich relacjach z pracodawcami.

Ważną rolę w przygotowaniu tej monografii odegrały opracowania naukowe. Pierwsze prace o emigracji zarobkowej na Łotwę pojawiły się w drugiej połowie lat trzydziestych. Wówczas temat ten stał się przedmiotem uwagi badaczy opisujących bieżące zagadnienia gospodarcze. W zasadzie studia nad emigracją zarobkową na Łotwę były prowadzone w dwóch ośrodkach. Zajmował się nimi m.in. Zakład Ekonomii Rolniczej na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. Z ramienia tej jednostki problematykę „łotewską" podjął inż. Bohdan Kopeć, który skupił się na kwestiach rolno-ekonomicznych. W trakcie badań autor korzystał z pomocy administracji państwowej w województwach wileńskim i nowogródzkim. Odbył również staż w Konsulacie RP w Rydze, dzięki czemu miał dostęp do bieżącej dokumentacji konsularnej, dotyczącej polskich robotników rolnych. Efektami jego dociekań stały się wydanie monografii i obrona pracy doktorskiej na temat wychodźstwa sezonowego na Łotwę z Wileńszczyzny i Nowogródczyzny[3]. W tym samym czasie MOS zleciło analizę emigracji zarobkowej z Polski na Łotwę pracownikom Wydziału Popula-

[3] B. Kopeć, *Wychodźstwo sezonowe z Ziemi Wileńskiej do Łotwy*, Wilno 1938.

cyjno-Migracyjnego Instytutu Spraw Narodowościowych w Warszawie. Zespół ten skupił się na zagadnieniach geograficznych, rozmieszczeniu wychodźstwa i demograficznej strukturze emigrantów. Źródła, z których korzystali eksperci, pochodziły ze starostw i Wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego oraz MOS. Rezultatem tej pracy było przygotowanie analizy struktury demograficznej polskiego wychodźstwa sezonowego na Łotwę w 1935 r.[4]

Na szczególną uwagę zasługuje praca Ludwika Landaua, który na zlecenie MSZ w 1937 r. przeprowadził badania ankietowe wśród polskich robotników wracających z Łotwy do kraju. Autor oparł swoje opracowanie na wynikach ankiet przeprowadzonych pod jego kierownictwem przez Instytut Gospodarstwa Społecznego. Badaniami tymi objęto 910 osób. Praca została wykonana, lecz wybuch wojny przeszkodził w publikacji jej efektów. W związku z tym studium ujrzało światło dzienne dopiero w 1966 r. Niekwestionowaną zaletą książki Landaua było wykorzystanie w obszernym zakresie badań wśród robotników, lecz jej ocenę obniża to, że badania owe objęły zaledwie 4% ogółu emigrantów polskich przebywających wówczas na Łotwie. Ponadto chronologicznie rozprawa obejmuje tylko 1937 r., co nie daje obrazu wychodźstwa polskiego na Łotwie w pozostałych latach[5]. Niemniej jednak powyższe dzieła Kopcia i Landaua posłużyły mi jako swoisty drogowskaz w poszukiwaniu kolejnych źródeł.

Cennym uzupełnieniem w kwestii ówczesnej polityki migracyjnej Łotwy są artykuły pracownika MOS Władysława Skowrona[6]. Z punktu widzenia oceny polskiej polityki migracyjnej duże znaczenie mają opracowania, które wyszły spod pióra kierownika Wydziału Polityki Emigracyjnej MSZ Apoloniusza Zarychty[7]. W odróżnieniu od ruchu emigracyjnego na Łotwę, problematyka wychodźstwa do Estonii nie stała się przedmiotem wnikliwej analizy badaczy przedwojennych. Wynikało to z oczywistych względów – wyjazdy robotników do Estonii były zjawiskiem nowym (rozpoczęły się dopiero w 1937 r.), podczas gdy ruch emigracyjny na Łotwę trwał już od dłuższego czasu. Ponadto ruch emigracyjny na Łotwę był nieporównanie większy niż emigracja do Estonii, dlatego też zdecydowanie bardziej interesował władze polskie, które zlecały naukowcom badania w tym zakresie. Można więc stwierdzić, że opracowania przedwojenne stanowią cenne źródło wiedzy na temat emigracji zarobkowej z Polski do krajów bałtyckich. Nie dają jednak

---

[4] W. Ormicki, *Struktura demograficzna wychodźstwa sezonowego z Ziemi Wileńskiej do Łotwy w roku 1935*, Wilno 1938, s. 1.

[5] L. Landau, *Wychodźstwo sezonowe na Łotwę i do Niemiec w 1937 roku. Na podstawie ankiety Instytutu Gospodarstwa Społecznego*, Warszawa 1966.

[6] W. Skowron, *Emigracja sezonowa do Łotwy z Ziem Wschodnich*, „Rocznik Ziem Wschodnich" 1938, s. 122–131; idem, *Przyczyny braku robotników rolnych w Łotwie*, „Praca i Opieka Społeczna" 1936, R. 16, z. 3, s. 205–213.

[7] A. Zarychta, *Emigracja polska 1918–1931 i jej znaczenie dla państwa*, Warszawa 1933.

pełnego obrazu zagadnienia ze względu na to, że dotyczyły tylko emigracji w wybranych okresach.

W czasie od zakończenia II wojny światowej do końca lat osiemdziesiątych niemal całkowicie brakuje opracowań poświęconych emigracji zarobkowej na Łotwę i do Estonii (nie licząc wydania w 1966 r. przedwojennego maszynopisu wspomnianej wcześniej rozprawy Landaua). Na tym tle warto odnotować pracę Piotra Łossowskiego o rozwoju politycznym państw bałtyckich w okresie międzywojennym. Na marginesie swoich badań zarysował on w niej również temat polskich robotników rolnych na Łotwie[8].

W ciągu ostatnich trzech dekad ukazało się kilka publikacji, których autorzy poruszali kwestię polskiej emigracji zarobkowej na Łotwę i do Estonii. Problem ten znalazł się w polu zainteresowań naukowców przy okazji badań nad następującymi tematami: 1) stosunki Polski z tymi państwami i 2) mniejszość polska w krajach bałtyckich[9]. W obu przypadkach autorzy nie stawiali sobie za cel wyczerpującego zbadania polskiej emigracji zarobkowej. Niemniej jednak przedstawione przez nich aspekty danego zagadnienia wniosły do naszego stanu wiedzy wiele wartościowych i mało dotąd znanych ustaleń. Drugą cechą publikacji współczesnych autorów polskich jest to, że ich prace zostały oparte na dokumentach pochodzących z archiwów w Polsce. Nie korzystano natomiast z bogatych zasobów znajdujących się za granicą (Białoruś, Estonia, Litwa, Łotwa).

Omówienie emigracji zarobkowej na Łotwę i do Estonii nie byłoby możliwe bez przedstawienia zarówno uwarunkowań społeczno-politycznych Polski międzywojennej, jak i polityki emigracyjnej władz II RP. Należy podkreślić, że oba te zagadnienia doczekały się już gruntownych opracowań naukowych. Dlatego też tutaj zostały wykorzystane prace Marii Ciechocińskiej, Jerzego Ciepielewskiego, Mariana Drozdowskiego, Andrzeja Gawryszewskiego, Ryszarda Gradowskiego, Ireny Kostrowickiej, Zbigniewa Landaua, Czesława Madajczyka, Włodzimierza Mędrzeckiego, Mieczysława Mieszczankowskiego, Jerzego Tomaszewskiego i innych[10]. Pod względem

[8] P. Łossowski, *Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury. 1918–1934*, Wrocław 1972.

[9] Idem, *Łotwa nasz sąsiad. Stosunki polsko-łotewskie w latach 1918–1939*, Warszawa 1990; J. Albin, *Polski ruch narodowy na Łotwie w latach 1919–1940*, Wrocław 1993; P. Eberhardt, *Liczebność i rozmieszczenie ludności polskiej na Łotwie*, „Czasopismo Geograficzne" 1997, t. 3/4, s. 287–310; A. Skrzypek, *Stosunki polsko-łotewskie 1918–1939*, Gdańsk 1997; R. Fyda, *Polacy w Estonii w okresie międzywojennym*, [w:] *Polacy w Estonii*, red. E. Walewander, Lublin 1998, s. 209–225; R. Pullat, *Od Wersalu do Westerplatte. Stosunki estońsko-polskie w okresie międzywojennym*, Kraków 2003; E. Druz, *Migracja polska na Łotwie w okresie międzywojennym*, Warszawa 2018.

[10] M. Ciechocińska, *Próby walki z bezrobociem w Polsce międzywojennej*, Warszawa 1965; J. Ciepielewski, *Polityka agrarna rządu polskiego w latach 1929–1935*, Warszawa 1968; M. Drozdowski, *Polityka gospodarcza rządu polskiego 1936–1939*, Warszawa 1963; A. Gawry-

pochodzenia społecznego emigracja zarobkowa miała przeważnie charakter chłopski. W związku z tym musiałem sięgnąć do opracowań traktujących o sytuacji chłopstwa w II RP. Trudno nie zgodzić się ze stwierdzeniem, że choć większość społeczeństwa polskiego aż do drugiej połowy XX w. stanowiła ludność wiejska, to jednak historia wsi stosunkowo rzadko zajmuje uwagę badaczy. Wprawdzie dotychczas ukazało się sporo studiów szczegółowych, mimo to we współczesnej historiografii widać deficyt publikacji o ambicjach syntetycznych i podręcznikowych, zwłaszcza poświęconych historii gospodarczej oraz dziejom wsi w XX w.[11] Wobec tego ogromną część dorobku naukowego na temat sytuacji chłopów stanowi literatura przedmiotu z okresu PRL. Bez wątpienia nosi ona na sobie piętno czasu, w którym powstała, ale mimo to zawiera wiele ważnych i wartościowych ocen i faktów, jak chociażby czterotomowa *Gospodarka Polski międzywojennej* autorstwa Zbigniewa Landaua i Jerzego Tomaszewskiego, która – jak sądzę – długo jeszcze będzie podstawowym kompendium wiedzy o najistotniejszych wydarzeniach i procesach gospodarczych II RP, pozostając swoistym punktem odniesienia dla kolejnych badań i interpretacji. Potwierdzają to zresztą liczne wznowienia tej publikacji[12].

W trakcie pracy nad moją monografią bardzo pożyteczne okazały się pozycje o polskiej dyplomacji i polskiej polityce emigracyjnej w okresie międzywojennym. W szczególności należy wymienić tu badania Edwarda Kołodzieja, Haliny Janowskiej, Piotra Łossowskiego i innych[13]. Autorzy ci

---

szewski, *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005; R. Gradowski, *Problemy ekonomiczne i społeczne Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1974; I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, wyd. 4, Warszawa 1984; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939*, wyd. 6, Warszawa 1999; C. Madajczyk, *Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918–1939)*, Warszawa 1956; J. Żarnowski, *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973; W. Mędrzecki, *Chłopi*, [w:] W. Mędrzecki, S. Rudnicki, J. Żarnowski, *Społeczeństwo polskie w XX wieku*, Warszawa 2003, s. 125–141; idem, *Województwo wołyńskie: 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*, Wrocław 1988; M. Mieszczankowski, *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1983; idem, *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, Warszawa 1960; K. Jonca, *Rozwój gospodarczy Polski do 1939 roku*, wyd. 2, Wrocław 2001; Z. Tomczonek, *Wieś Kresów Północno-Wschodnich na tle wsi polskiej okresu międzywojennego*, [w:] *W kręgu sacrum i pogranicza*, red. E. Matuszczyk, M. Krzywosz, Białystok 2004, s. 343–357.

[11] M. Machałek, *Przemiany polskiej wsi w latach 1918–1989*, „Klio" 2013, t. 26, nr 3, s. 55.

[12] Z. Landau, J. Tomaszewski, *Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939*.

[13] E. Kołodziej, *Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. Studia nad polityką emigracyjną II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1982; H. Janowska, *Emigracja zarobkowa z Polski 1918–1939*, Warszawa 1981; P. Łossowski, *Dyplomacja Drugiej Rzeczypospolitej. Z dziejów polskiej służby zagranicznej*, Warszawa 1992; W. Skóra, *Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność*, Toruń 2006.

skupili się przede wszystkim na emigracji jako zjawisku politycznym i ekonomicznym, pomijając sytuację w konkretnych krajach, do których trafiali emigranci. Niemniej prace te okazały się niezwykle pomocne w poszukiwaniach odpowiedzi na niektóre nurtujące mnie pytania.

Funkcję uzupełniającą w kwestii porównania emigracji na Łotwę i do Estonii z wychodźstwem zarobkowym pełnią prace o ruchach migracyjnych do innych państw europejskich. Dotyczy to przede wszystkim emigracji do Niemiec, ponieważ pod wieloma względami wykazywała ona podobieństwo do emigracji „bałtyckiej”[14].

Problem polskiej emigracji zarobkowej na Łotwie i w Estonii był również przedmiotem zainteresowania badaczy zagranicznych. Analizę opartą na bogatej bazie źródłowej podjęli niektórzy historycy łotewscy. W szczególności należy wspomnieć prace Aivarsa Strangi, poświęcone sytuacji ekonomicznej Łotwy w międzywojniu[15]. Wątek obecności na Łotwie polskich robotników sezonowych porusza też Ēriks Jēkabsons[16]. Zasługuje na podkreślenie, że w 2005 r. na Uniwersytecie Łotewskim została obroniona praca magisterska Ievy Palašy o „imporcie” przez Łotwę zagranicznych robotników rolnych w okresie międzywojennym[17]. Na podstawie źródeł polskich i łotewskich autorka poddała analizie przyczyny, przebieg i wyniki polskiej emigracji sezonowej na Łotwę. Praca ta posłużyła mi jako swoisty drodowskaz w poszukiwaniu dalszych źródeł. Problem emigracji sezonowej z Polski na Łotwę i do Estonii doczekał się rownież opracowań w historiografii białoruskiej. W 2015 r. została obroniona rozprawa doktorska Volhi Miarczuk (Вольга Мярчук) o ruchach migracyjnych w dwudziestoleciu międzywojennym. Jeden z rozdziałów tej pracy dotyczył emigracji do państw bałtyckich: Łotwy i Estonii. Jednak badaczy białoruskich temat ten interesował w ograniczonym zakresie. Wspomniana wyżej autorka przeanalizowała tylko emigrację z ziem północno-wschodnich II RP, aczkol-

[14] A. Poniatowska, *Polskie wychodźstwo sezonowe na Pomorzu Zachodnim 1918–1939*, Poznań 1971; A. Ambrochowicz, *Opieka konsularna nad polskimi robotnikami sezonowymi w Prusach Wschodnich w okresie międzywojennym. Wybrane problemy*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie” 2009, nr 3, s. 413–421; W. Skóra, *Życie codzienne polskich robotników rolnych na Pomorzu Zachodnim w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Życie dawnych Pomorzan*, red. W. Łysiak, Bytów–Poznań 2001, s. 189–207; W. Spaleniak, *Emigracja sezonowa polskich robotników rolnych do Niemiec (1919–1939)*.

[15] A. Stranga, *Latvijas ārējie ekonomiskie sakari, 1919.–1940. gads. Attiecības ar lielvalstīm (saimnieciskie, politiskie, diplomātiskie aspekti)*, Rīga 2015; idem, *Kārļa Ulmaņa autoritārā režīma saimnieciskā politika 1934–1940*, Rīga 2017.

[16] Ē. Jēkabsons, *Padomju represijas pret Latvijas poļiem, lietuviešiem un baltkrieviem 1940.–1941. gadā*, [w:] *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā*, Rīga 2001, s. 51–70; idem, *Polijas militārie un civilie bēgļi Latvijā 1939. un 1940. gadā*, „Latvijas Vēsture” 1993, nr 3, s. 33–40.

[17] I. Palaša, „Darbaspēka imports Latvijas laukos starpkraru perioda”, niepublikowana praca magisterska, Rīga 2005.

wiek w dysertacji wykorzystano dokumenty władz administracyjnych w województwach wileńskim, nowogródzkim i poleskim, które są przechowywane w archiwach w Grodnie, Brześciu i Mołodecznie[18]. W wyjaśnianiu kwestii związanych z rozwojem gospodarczym Estonii bardzo pomocne okazały się dzieła badaczy estońskich, poświęcone rozkwitowi gospodarczemu państwa estońskiego w okresie międzywojennym[19].

Wymienione publikacje nie stanowią oczywiście pełnej listy tych wykorzystanych na potrzeby mojej książki. Kompletny wykaz zamieszczono w bibliografii. Podsumowując dotychczasowy stan badań nad podjętą problematyką, należy stwierdzić, że kwestia polskiej emigracji zarobkowej na Łotwie i w Estonii była już przedmiotem badań w historiografii zarówno polskiej, jak i zagranicznej. Mimo to wciąż brakuje całościowego opracowania naukowego na ten temat. Dotąd ukazywały się mniejsze lub większe przyczynki do poszczególnych aspektów omawianego zagadnienia. Problem wychodźstwa sezonowego na Łotwę i do Estonii poruszano fragmentarycznie. Dotyczy to zwłaszcza polskiej emigracji zarobkowej w Estonii, którą do tej pory w polskiej i zagranicznej historiografii badano tylko w niewielkim stopniu. Przyczyną tego stanu rzeczy jest to, że emigracja do Estonii była nieliczna i trwała zaledwie kilka lat.

Prezentowana monografia ma układ problemowo-chronologiczny, umożliwiający prześledzenie związków przyczynowo-skutkowych przedstawionych zagadnień. Pracę ograniczają dwie cezury, pozostające w zgodzie ze specyfiką rozwoju ruchu emigracyjnego do obu państw bałtyckich. W 1928 r. rozpoczęła się emigracja pierwszych grup robotników polskich na Łotwę, a rok 1939 był datą graniczną, wieńczącą historię wędrówek robotników polskich za chlebem do krajów bałtyckich. W odniesieniu do estońskich i łotewskich nazw miejscowości używa się w tej pracy ich polskich odpowiedników. Dotyczy to zwłaszcza dużych miast (Ryga, Tallin), miejscowości położonych na dawnych Inflantach Polskich (np. Dyneburg zamiast Daugavpils) oraz nazw łotewskich regionów (np. Liwonia zamiast Vidzeme). W przypadku braku polskich toponimów stosuje się oryginalne nazwy. Skróty związane z cytowaniem materiałów archiwalnych zostały natomiast rozwinięte we właściwym miejscu bibliografii (zob. przypis do sekcji Źródła archiwalne).

[18] В. Мярчук, „Эміграцыя насельніцтва з Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.)", niepublikowana praca doktorska, Мінск 2015, s. 9; eadem, *Сезонная эміграцыя сельскагаспадарчых рабочых з Заходняй Беларусі ў Латвію (1921–1939 гг.)*, „Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Я. Купалы. Сер. 1, Гісторыя, філасофія, паліталогія, сацыялогія" 2012, nr 1, s. 13–23.

[19] *Eesti põllumajandus XX sajandil 1. Ülevaade Eesti põllumajanduse ajaloost omariikluse eel ja ajal: aastad 1900–1940*, eessõna E. Tuiksoo, kujundus M. Tang, Tallinn 2006; *Eesti Vabariigi Põllutööministeerium aastatel 1918–1940*, kujundus V. Tanvell, Tallinn 2006.

Jeśli nie zaznaczono inaczej, cytaty z tekstów archiwalnych zostały poddane podstawowej modernizacji językowej i interpunkcyjnej.

Praca składa się z pięciu rozdziałów i epilogu. Rozdział pierwszy stanowi swego rodzaju wprowadzenie. Osadza wychodźstwo zarobkowe w kontekście historycznym i społecznym oraz określa jego genezę, potencjał i uwarunkowania społeczno-polityczne. Przedmiotem rozważań w rozdziale drugim jest działalność normatywna Polski oraz Łotwy i Estonii w zakresie emigracji zarobkowej, a także sens i determinanty polityki emigracyjnej tych państw. Rozdział ten traktuje również o przebiegu rokowań emigracyjnych oraz o konwencjach polsko-łotewskiej i polsko-estońskiej. W trzecim rozdziale zostały omówione procedura rekrutacyjna i transport do miejsc pracy. Odniosłem się tu do emigracji nielegalnej, którą też dało się zaobserwować. Ponadto rozdział ten skupia uwagę na strukturze i liczebności polskiej emigracji zarobkowej w dwóch państwach bałtyckich. Rozdział czwarty omawia natomiast warunki życia i pracy emigrantów, ich obowiązki i prawa wynikające z kontraktów. Zastanawiam się w nim również nad tym, jak emigranci byli postrzegani przez pracodawców, miejscową ludność i opinię publiczną na Łotwie i w Estonii. W rozdziale piątym analizuję kontakty emigrantów z ojczyzną i diasporą. Ukazuję zarówno sprawowaną nad nimi przez polskie placówki dyplomatyczne opiekę, jak i stosunki między emigrantami a mniejszościami (polską, litewską i białoruską) na Łotwie i w Estonii. Przedmiotem analizy stają się tu także skutki emigracji w ocenie polskich władz i krajowej opinii publicznej. W epilogu staram się prześledzić dalsze losy polskich emigrantów zarobkowych na ziemie łotewskie i estońskie po wybuchu II wojny światowej.

Pragnąłbym podziękować wszystkim tym, którzy w różnym stopniu przyczynili się do powstania mojej monografii. Wyrazy wdzięczności chciałbym złożyć polskim i zagranicznym historykom, którzy dzieląc się swymi doświadczeniami, nie tylko udzielali mi cennych wskazówek, lecz również moralnie wspierali w czasie badań. Szczególne podziękowania należą się prof. Ēriksowi Jēkabsonsowi (Ryga), prof. Dangirasowi Mačiulisowi (Wilno), prof. Viachaslauovi Shvedowi (Grodno), dr. hab. Tomaszowi Gajownikowi (Olsztyn), dr. Zbigniewowi Palskiemu (Warszawa). Jestem też bardzo wdzięczny za życzliwość pracownikom polskich i zagranicznych archiwów, w których pracowałem w trakcie przygotowania tej książki.

Mojej małżonce Marzenie dziękuję za ciepło, cierpliwość i wsparcie, które otrzymałem podczas pracy nad rozprawą.

Powstanie tej monografii nie byłoby możliwe bez wsparcia finansowego Narodowego Centrum Nauki. Jest ona wynikiem projektu badawczego (nr rejestracyjny 2018/31/B/HS3/02042), realizowanego z grantu NCN, przyznanego w ramach konkursu „Opus 16”.